

⁶ Там само.

⁷ Круглашов А., Гуйтор М. Особливості політичного процесу в Чернівецькій області. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postua.info/news.php?nid=16>.

⁸ Кукарцев О. Політичні партії України у системі субнаціональних відносин “центр-регіони” // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Вип.20, 2008. – С.87.

⁹ Сокирка Ю. Регіональний фактор у політичному процесі України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [/postua.info/news.php?nid=3](http://postua.info/news.php?nid=3).

¹⁰ Стефанець В. “Любі друзі” йдуть у “леви” // Доба. – 2006. – 26 березня. – С.3.

¹¹ Татаренко Т. Регіональний фактор у політичному житті України. – Луганськ: Вид. СХУ ім. В. Даля. – 2005. – С.23.

¹² Еволюція, сучасний стан і майбутнє політичних партій в Україні: позиції фахівців // Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. – № 5, 2010. – С.38.

¹³ Звіти депутатів міської ради. Звіт про діяльність депутатської фракції Блоку Юлії Тимошенко в Чернівецькій міській раді (2006-2007 рр). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: chernivtsy.eu/portal/page?id=2442.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Паспорт Чернівецької області: суспільно-політична ситуація. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gromady.cv.ua/region/passport/7/.

¹⁷ Дуда А. Запровадження пропорційної системи на місцевих виборах у контексті комунікативних зв'язків влади і громади в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ucerps.org/ukr/article.php6778650.

¹⁸ Паспорт Чернівецької області. Суспільно-політична ситуація. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gromady.cv.ua/region/passport/7/.

¹⁹ Соціально-економічний і політичний портрет Чернівецької області та міста Чернівці. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=news&file=article&sid.

²⁰ Круглашов А., Гуйтор М. Особливості політичного процесу в Чернівецькій області. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postua.info/news.php?nid=16>.

²¹ Гнідан О. Регіонали повністю здобули владу // Молодий буковинець. – 11 листопада 2010 р. – С.5-6.

²² Там само.

²³ Політична карта Чернівецької області. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: org/content/allresults/34.

²⁴ Гнідан О. Регіонали повністю здобули владу // Молодий буковинець. – 11 листопада 2010 р. – С.5-6.

²⁵ На Буковині у райраді об'єдналися регіонали, бютівці і націонал-патріоти. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zic.com.ua/news/2010/11/19/257408

²⁶ Сто днів депутатства. Перші результати роботи Чернівецької обласної ради. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: buktoloka.cv/index.php?option=comcontentview=article=92%3

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Чернівецька обласна рада. Звіти депутатів Чернівецької обласної ради VI скликання. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: oblrada.cv.ua/tribune.

³⁰ Звіт депутата Чернівецької обласної ради VI скликання П.О.Ширінги за перший рік роботи в обласній раді. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: oblrada.cv.ua/tribune/19/; Звіт депутата Чернівецької обласної ради VI скликання І.С.Паламаря. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: oblrada.cv.ua/tribune/20/; Звіт депутата Чернівецької обласної ради VI скликання М.В.Павлюка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: oblrada.cv.ua/tribune/29/; Звіт депутата Чернівецької обласної ради VI скликання І.М.Мунтяна. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: oblrada.cv.ua/tribune/20/; Звіт депутата Чернівецької обласної ради VI скликання І.В.Шевчука. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: oblrada.cv.ua/tribune/29768.

³¹ Звіт фракції ВО “Свобода” у Чернівецькій обласній раді за 2011 рік. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: chernivtsy.svoboda.org.ua/dokumenty/inshi/027552.

³² Звіти депутатів Чернівецької міської ради, постійних комісій. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: chernivtsy.eu/porta/9/1004-1004?html.

³³ Результати реалізації проекту “Народом обраний – народу прозвітуй”. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: buktoloka.cv/index.php?option=com_content&view=article&id=185%3A-1.

³⁴ Там само.

УДК: 328.1(477)“2012/2013”

© Антон Шкуро (Чернівці)

ІНІЦІАТИВИ ПРЕДСТАВНИКІВ БУКОВИНИ В ПРИЙНЯТТІ РІШЕНЬ У ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ VII СКЛИКАННЯ

У статті висвітлюється проблема парламентаризму в Україні. Аналізується активність буковинських народних депутатів Верховної Ради VII скликання та їх ініціативи при формуванні порядку денного. Показується, як впливає діяльність народних депутатів на прийняття політичних рішень.

Ключові слова: парламентаризм, публічна політика, політичні рішення, порядок денний, законодавчі ініціативи.

А. Шкуро

Инициативы представителей Буковины в принятии решений в Верховной Раде Украины VII созыва

В статье освещается проблема парламентаризма в Украине. Анализируется активность буковинских народных депутатов Верховной Рады VII созыва и их инициативы при формировании повестки дня. Показывается, как влияет деятельность народных депутатов на принятие политических решений.

Ключевые слова: парламентаризм, публичная политика, политические решения, повестка дня, законодательные инициативы.

A. Shkuro

The Initiatives of Bukovinian Representatives in Decision-making of the Verkhovna Rada of Ukraine of VII Convocation

The article deals with the problem of parliamentarism in Ukraine. It analyzes the activity of bukovinian members of Parliament of VII convocation and their initiative in setting the agenda. It is shown how the deputy activity affects the political decision-making.

Keywords: parliamentary, public policy, political decisions, agenda, legislative initiatives.

Питання демократизації політики в Україні сьогодні дедалі більше досліджується політичною наукою. Основна увага, як правило, сконцентрована на механізмах вироблення та реалізації політичного курсу, стратегічного розвитку, що неодмінно впливає на публічність політики, прозорість та ефективність прийняття політичних рішень. Важливою у цьому контексті є проєкція дослідницької уваги на проблеми, що виникають у функціонуванні законодавчого рівня в Україні. Тут варто окреслити парламентаризм як феномен української демократії і гласності права. Парламентаризм (від англ. Parliament) – система представницьких органів влади, за якої чітко розподілені функції законодавчих і виконавчих органів і в якій вирішальну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький орган влади¹. У статті ми спробуємо окреслити такі основні категорії парламентаризму, як: голосування, запити, ініціативи, звернення, рішення – ті складові, що сприяють формуванню політичної активності та підвищенню рівня політичної культури.

Окреслюючи теоретико-методологічні аспекти даного явища, можемо зазначити, що результати досліджень парламентаризму в Україні висвітлені у працях В. Шаповала, Ю. Шемшученка; окремі аспекти розвитку парламентаризму стали предметом дисертаційних досліджень В. Звіркової, А. Оксака, Г. Нечипоренка, В. Журавського, Ф. Веніславського, Ю. Древалю.

Проблемам теорії політичних систем присвячені методологічні праці Р. Алмонда та Р. Даля. Питанням удосконалення політичної системи і модернізаційного процесу в Україні присвячені публікації С. Тихомирова, А. Гальчинського та ін. Особливості розвитку інститутів парламентаризму в політичних системах розглянуті у дослідженнях С. Кара-Мурзи, І. Клямкіна. Дослідження парламентаризму традиційно також проводиться в руслі теорії держави та права і конституційного права. Предмет наукового пізнання становлять участь політичних партій у формуванні парламентів, виборчих систем, законотворчості, діяльності парламентських комітетів (комісій) і правових засад взаємодії парламентів та урядів. До переліку авторів цих тематик належать праці: Ю. Барабаша, А. Георгіци, Л. Ентіна, В. Журавського, В. Колісника, Ю. Лейбо, К. Дж. Маккензі, А. Медушевського, М. Могунової, Б. Страшуна, В. Чиркіна, В. Шаповала, В. Шейніса та П. Шляхтуна. Все більше уваги представницьким органам надають науковці, з'ясовуючи місце парламентаризму у функціонуванні політичної системи сучасного суспільства (Е. Алларда, У. Бермбаха, Ж. Блонделя, Б. Гуггенбергера, Д. Дербишайра, Я. Дербишайра, Ш. Ейзенштадта, К. Зонтхаймера, В. Іноземцева, А. Лейпхарта, М. Мезі, С. Мейнварінга, Л. Пала, Дж. Сарторі, С. Хантінгтон, Е. Хейвуда та Д. Хелда).

Проблеми методології сучасного парламентаризму розглядаються в працях українського вченого В. Денисова, який на основі аналізу історичного розвитку теорії і практики парламентаризму виділяє його основну функцію – “представницького форуму” різних суспільних поглядів, що полягають в основі законотворчості при одночасному запереченні можливості існування єдиної для всіх політичної моделі парламентаризму². Парламенти реалізують агреговані вимоги – політичні програми – у відповідні законодавчі акти. Політичні рішення характеризуються процесами зіткнення суспільних інтересів, знаходження компромісу між ними і запобіганню конфліктам у суспільстві. Функція реалізації політичних рішень здійснюється здебільшого органами виконавчої влади.

Діяльність окремих політичних інститутів часто співвідноситься з однією з окреслених функцій. Парламент частіше визначають саме як законодавчий орган влади. Проте в законодавчій державній функції беруть участь й інші державні органи, що займають певне місце у політичній структурі, а парламент є активним суб'єктом у виконанні кожної з вказаних функцій.

Варто зазначити, що ефективність функціонування політичних систем залежить від виконання інших функцій, здійснення всього державно-управлінського процесу, функціонування і устрою політичних інститутів. Отож, для об'єктивної оцінки функціонування системи державного управління необхідно розглядати як саму систему, політичний процес і курс, так і дію зовнішнього оточення, специфіку політичної дії на групи суспільства і індивідів. Для цього потрібно використовувати певну теоретико-методологічну базу. Тут доречно пригадати про системний метод, який надає можливість зіставити існуючі типи систем, можливості і форми регулювання, стабілізації їх стану, перспективи транзиту одного типу суспільства в інше, встановити закономірності подібних процесів, можливі системні кризи і шляхи виходу з них³.

У сучасному контекстуальному полі будуть доречні результати активності окремих представників українського парламенту нинішнього скликання. Хотілося би підкреслити той факт, що саме українська політика покликана давати виклик класичним законам політичної науки. В першу чергу у тому, що стосується кореляції між депутатом та виборчою системою, за якою він обирався. Практика підтверджує, що не завжди “депутат-мажоритарник” є міцно залежним і прив’язаним до округу, за яким обирався. Класично виглядає так: за мажоритарної системи передбачена наявність постійного зв’язку між кандидатом і виборцями округу⁴. Радше навпаки, коли порівнювати останніх з депутатами “списочниками” у виборчих округах Буковини. Якщо відкинути будь-які суб’єктивні судження та провести аналіз статистичних фактів, то можна виокремити квінтесенцію персонального співвідношення одиниць дослідження. Так, мова йде про компаративістику депутатської діяльності акторів політичного процесу з середовища одного політичного табору – М. Бурбака та М. Федорука. Беззаперечним є той факт, що рівень публічності та політичної активності М. Бурбака є найвищим навіть у порівнянні з усіма обраними депутатами від регіону. Свідченням цього є статистика моніторингу депутатської діяльності. За нею відвідуваність депутата (письмова реєстрація) 99 %. Присутність на засіданнях комітету сягає 73 %. Хоча ефективність засідань останнього залежить від цілої низки чинників. Відомо, що часто засідання комітету зриваються для унеможливлення розгляду конкретних питань, штучно створюється ефект низького кворуму – для нелегітимності рішень, які приймаються на засіданнях. Для порівняння, М. Федоруку належать співвідношення 100/85. У свою чергу, за критерієм якості Максим Юрійович відрізняється продуктивністю – запити / законопроекти / виступи (24 / 13 / 7). У Миколи Трохимовича – 7 / 8 / 0. Можемо також вказати на активність публічної діяльності депутата М. Бурбака у соціальній мережі Facebook, що збільшує насичення комунікації в системі депутат-виборець. Кількість запитів, долучення до обговорень ілюструє відкритість представника політичної еліти, що є одним із критеріїв демократичності та політичної ефективності.

За результатами досліджень громадської мережі ОПОРА за перших півроку роботи Верховної Ради VII скликання депутати зареєстрували 1 958 законодавчих ініціатив. З них найактивнішою фракцією стала ВО «Батьківщина» з 523 проектами законів та постанов⁵.

При аналізі розвинутих суспільств неодмінною складовою є соціальна організація, структура, яка втілюється в правилах поведінки, тобто в процедурі. У процесі обговорення проблем члени парламенту взаємодіють один з одним, аргументують свою думку, обмінюються знаннями. Процес парламентської діяльності з вироблення рішень – це, по суті, той же процес зміни структури знань, який, у відповідності з новітніми уявленнями про мислення, виробленими в рамках когнітивної науки та досліджень у галузі штучного інтелекту, відбувається у свідомості однієї людини при обмірковуванні й прийнятті рішення. Відмінність полягає в тому, що при колективному ухваленні рішення процес трансформації знань екстеріоризований. Програма визначає хід міркувань, винесена назовні і перетворена на процедури, які регламентують діяльність організації. У кінцевому підсумку будь-яка організація – це свого роду “штучний інтелект”, тільки реалізований не в комп’ютерному процесорі, а в соціальних процедурах, статутах і регламентах, що регулюють її діяльність⁶. При цьому величезна частина роботи відбувається, звичайно, у свідомості людей, але чим жорсткіше процедури, тим більш передбачуваний результат.

Загалом же парламентська ідея протистоїть як популістській, так і “аристократичній” критиці, явно чи неявно орієнтується на авторитарне правління. Складність полягає, звичайно, в тому, що далеко не завжди парламент відповідає критерію “колективної розумності” – тому що з-поміж усієї низки ініціатив від початку діяльності парламенту VII скликання було прийнято лише 37 законів та постанов політичних, змістовних і 217 – формальних нормативно-правових актів⁷.

Але, зрозуміло, специфіка парламенту як організації полягає в тому, що парламент – інститут представницької влади. А. Бірч у книзі “Представництво” виділяє три основні трактування цього поняття: 1) делегування повноважень; 2) “типовість”, володіння типовими, середніми характеристиками певної групи осіб; 3) символ⁸.

Відзначимо, що парламент покликаний реалізовувати всі три значення представництва. Депутати – представники, делеговані виборцями. Парламент у цілому – “представник” нації, так би мовити, нація в мініатюрі. Нарешті, він – символ нації. Діяльність парламенту як організації визначається цими трьома значеннями “представництва”. Ще один з важливих компонентів у прояві активності народних “представників” закріплений у ст. 16 Закону України “Про статус народного депутата України” – право народного депутата України на депутатське звернення. Народний депутат має право на депутатське звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності та

підпорядкування, об'єднань громадян з питань, пов'язаних з депутатською діяльністю, і брати участь у розгляді порушених ним питань.

Депутатське звернення – викладена в письмовій формі пропозиція народного депутата, звернена до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян здійснити певні дії, дати офіційне роз'яснення чи викласти позицію з питань, віднесених до їх компетенції⁹.

Голосування – часткова реалізація тільки першого з них. Перший зміст представництва лежить в основі й іншого найважливішого виду парламентської діяльності – переговорів. Саме голосування виступає основним критерієм аргументації думки. Цікавим видається факт, що у голосуванні на пленарних засіданнях при порівнянні активності вже зазначених двох депутатів спостерігається різниця. Віддаючи перевагу “проти” і “утримався”, М. Бурбак дотримується відносно збалансованої лінії – 106 / 108. Тоді як М. Федорук навпаки диференціює власне позиціонування – 86 / 143^{10, 11}. Це можна вважати проявом можливої відсутності партійного диктату і визначеної автономії депутатів при індивідуальному прийнятті рішень. Хоча, з іншого боку, можна констатувати, що в системі партійного представництва відсутній механізм солідарного та компромісного прийняття рішень. У цій частині може виникати конфлікт інтересів, що у кінцевому підсумку призведе до дестабілізації опозиційної одностайності. За допомогою процесу волевиявлення народних депутатів України формується політична система, курс, стратегія розвитку країни, національна концепція, вирішуються питання у різних сферах суспільної діяльності. Голосування безпосередньо впливає на розвиток парламентаризму і його форми. У Верховній Раді України рішення приймаються відкритим або таємним голосуванням у порядку визначеному Законом України “Про Регламент Верховної Ради України”¹². Ст. 37 Регламенту трактує даний факт так: “Відкрите голосування здійснюється кожним народним депутатом особисто за допомогою електронної системи в такий спосіб, що унеможливує голосування замість народного депутата іншою особою. Результати голосування фіксуються поіменно, в тому числі з можливим роздрукуванням результатів голосування кожного народного депутата. На вимогу народних депутатів результати голосування можуть висвітлюватися на інформаційному табло електронної системи в залі засідань по депутатських фракціях (депутатських групах)”¹³. Виходячи із статистики, представники законодавчого органу України часто використовують право на подання депутатських запитів. “Депутатський запит – це вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції” (Закон України “Про статус народного депутата України”, ст. 15)¹⁴. Практика запитів дає можливість подачі прямого адресного звернення до інституцій та отримання належної відповіді у строки відведені законодавством. Тобто, для здійснення депутатських повноважень і отримання оперативної інформації для законотворчої діяльності це доволі вагомий інструмент.

Парламент – це система взаємодій, де постійно ведуться переговори: лобіювання, відстоювання інтересів, діяльність груп інтересів, груп тиску.

У певних ситуаціях парламент повинен діяти, реалізуючи другий зміст представництва – нації в мініатюрі. Особливого значення ця функція набуває в критичних для суспільства ситуаціях. Так, наприклад, Конституції більшості демократичних країн закріплюють за парламентами право оголошення війни. У цій ситуації передбачається, що парламент висловлює реакцію суспільства на політичну ситуацію. Але адекватне відображення думки суспільства можливе лише в умовах постійно підтримуваного зв'язку з суспільством, і тут величезну роль відіграє наявність у суспільстві ефективної системи обміну інформацією, перш за все вільних засобів масової інформації.

Нарешті, третій зміст – представництво як символ – також важливий для розуміння ролі і функцій парламенту в суспільному житті. Парламент символізує демократію, і в разі виникнення загрози демократичному ладу саме парламент як символ цього ладу опиняється під найбільшою загрозою з боку противників демократії та основним об'єктом захисту її прихильників¹⁵.

При аналізі виконання обов'язків народних обранців варто зауважити, що реальний результат діяльності кожного депутата забезпечується шляхом використання права законодавчої ініціативи, що передбачений Законом України “Про статус народного депутата”. Стаття 11, ч. 4 передбачає, що народний депутат на пленарному засіданні Верховної Ради України має право у порядку, передбаченому законом про регламент Верховної Ради України виступати із законодавчою

ініціативою у Верховній Раді України¹⁶. Даною привілецією користується кожен депутат по-різному. У М. Бурбака з 13 законопроектів, що були подані ним як суб'єктом права законодавчої ініціативи, лише один став чинним актом № 612-VII від 03.06.2013 про відзначення 800-річчя заснування села Онут Заставнівського району Чернівецької області¹⁷. Також були зафіксовані 2 поправки, до яких були подані пропозиції. На жодну з них висновків ще немає. Натомість у М. Федорука з уже зазначених 8 ініціатив жоден законопроект не став чинним. Саме тому зіставлення кількісних і якісних показників при аналізі ініціатив народних депутатів України не відповідають традиційним уявленням про те, що формальна присутність депутатів може мати вплив на ефективність їх діяльності. На жаль, поки що в Україні не передбачена відповідальність за пасивне виконання визначених законодавством обов'язків народними депутатами України. Загалом парламент, Верховна Рада України, за Конституцією країни, має значні повноваження, які викладені у ст. 85. Вони стосуються внесення змін до Конституції, прийняття законів, визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України, призначення посадових осіб державних інституцій: Рахункової палати, Національного банку, Центральної виборчої комісії, Антимонопольного комітету, Фонду державного майна тощо¹⁸. Саме роль парламенту в Україні відіграє сьогодні ключову роль. У час, коли країна перебуває на шляху до зміни зовнішньополітичного курсу, існує потреба в прояві якомога більшої активності та ініціативності представників депутатського корпусу. Ілюстрація політичної гнучкості дозволить спростувати обґрунтування про те, що в українській політиці відсутня культура досягнення компромісів.

Власне, все вищезазначене і ряд інших факторів може послугувати конструктивним продовженням наукової концепції даної статті та знайти відображення у подальших наукових розробках

автора.

¹ Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів [Текст]. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.

² Денисов В. Методологія сучасного парламентаризму / В. Денисов // Генеза, 1998. – № 1/2. – С. 180-187.

³ Росенко М. І. Теоретико-методологічні засади механізмів розвитку парламентаризму в контексті становлення демократичного врядування в Україні : автореферат док. дис. держ. упр. – Х. : Вид-во “ДокНаукаДержУпр” Магістр, 2012. – 36 с.

⁴ Бучин М. Порівняльний аналіз основних виборчих систем: проблема вибору оптимальної моделі виборчої системи для України у плані дотримання демократичних принципів виборів / М. Бучин, І. Федорій // Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. – Випуск №21, 2009. – С. 58-62.

⁵ Офіційний сайт громадської мережі ОПОРА. – Режим доступу: <http://oporaua.org/news/3876-za-pershi-pivroku-rady-iz-2-tysjach-iniciativ-privnjato-kilka-desjatkiv-zakoniv>.

⁶ Сергеев В. М. “Искусственный интеллект” как метод исследования сложных систем // Системные исследования. Ежегодник 1984. – М., 1984. – С. 116-129.

⁷ Офіційний сайт громадської мережі ОПОРА. – Режим доступу: <http://oporaua.org/news/3876-za-pershi-pivroku-rady-iz-2-tysjach-iniciativ-privnjato-kilka-desjatkiv-zakoniv>.

⁸ Birch A. H. Representation. London, 1971, p. 15.

⁹ Закон України “Про статус народного депутата України” // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – 17 с.

¹⁰ Офіційний сайт громадської мережі ОПОРА. – Режим доступу: <http://rada.oporaua.org/ua/statistika/deputati/batkivshina/598-burbak-maksym-yuriiovych>.

¹¹ Офіційний сайт громадської мережі ОПОРА. – Режим доступу: <http://rada.oporaua.org/ua/statistika/deputati/batkivshina/1089-fedoruk-mykola-trokhymovych>.

¹² Закон України “Про Регламент Верховної Ради України” // Відомості Верховної Ради України від 16.04. – 2010. – № 14, / № 14-15; № 16-17. – 412 с.

¹³ Так само.

¹⁴ Закон України “Про статус народного депутата України” // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – 17 с.

¹⁵ Бирюков Н. Парламентская деятельность и политическая культура / Н. Бирюков, В. Сергеев // Общественные науки и современность, 1995. – №1. – С.66-75.

¹⁶ Закон України “Про статус народного депутата України” // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – 17 с.

¹⁷ Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/pt2/reports.dep2?PERSON=15655&SKL=8>.

¹⁸ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [Текст] – Х. : “Фоліо”, 2001. – 48 с.